

Ecumenica

Biserica în tranziția democratică de la stat la societatea civilă

VEDRAN HORVAT

1. Introducere

Cînd Papa Ioan Paul al II-lea exclama în discursurile lui de la începutul anilor '90 că Dumnezeu a învins în Europa de Est nu știa probabil că peste numai zece ani nu va putea să confirme această presupusă victorie. Poate nici măcar una à la Pyrrhus, deoarece așteptările foarte mari față de noul rol al religiei în țările tranziției postcomuniste¹ nu s-au realizat. Multe dintre ele nu au fost confirmate concret de situația de fapt, lucru ce face proclamata victorie a lui Dumnezeu destul de ambivalentă.² Dimpotrivă, în anii din urmă a avut loc un declin minor dar continuu al religiozității chiar și în țările cu o puternică moștenire religioasă tradițională, precum Polonia, coroborat cu un ritm de desecularizare a societății mai puțin alert decît cel așteptat. De asemenea, nu s-au adevărit nici prognozele potrivit cărora religia — în special catolicismul — va trăi o revigorare inspirat fiind de exemplul catolicismului polonez care va fi folosit drept model universal de revigorare a catolicismului occidental intrat în letargie.³

Întrebarea care se pune este: care este rolul și locul religiei în perioada de tranziție la democrație și în situația socială care a copleșit în ultimii ani nu numai Europa Centrală și de Est, ci și Europa de Sud-Est? „În cele din urmă, este adevărat că procesul complex de politizare a religiei și, paralel, de impregnare a politicii cu religie a fost foarte evident. Rămîne totuși întrebarea: care este rolul general al politicii în societate și în ce fel poate fi subordonat rolul religiei evenimentelor politice sau numai nivelului politic al societății?”⁴ Religia, îngrădită de regimurile comuniste, în cele din urmă, odată ce schimbările democratice au devenit vizibile și manifeste, a fost în stare să se dezvolte ca un factor liber și egal al societății. Acum, ea are șansa de a-și redefini locul în contextul social mai larg și de a reînfința noi modalități de interacțiune cu alți actori sociali. Principalul obiectiv al acestui studiu este să examineze aceste modalități ale noilor perspective prin

care religia își poate găsi și defini un nou rol în societatea de tranziție, mai ales în regiunea balcanică. În același sens, principalele probleme care vor fi explorate sînt separarea sau desprinderea de stat și definirea rolului religiei în spațiul parțial coincident al societății civile și politice. Implicarea bisericii (sau a altor instituții religioase) în viața politică este în continuare o implicare adeseori a instituțiilor religioase dominante în realitatea laică cotidiană. De aceea, o parte a studiului de față va fi închinată definirii distincțiilor dintre angajamentul social al religiei ca parte a societății civile și implicarea sa în politică care ne azvîrle înapoi în lumea (pre)modernă. Iarăși spun însă că biserica, în calitatea ei de sumă a credincioșilor care sînt parte a societății, nu poate fi complet independentă față de aceasta; în unele domenii nu poate fi evitată o influență reciprocă. Ce fel de relație ar trebui stabilită între stat și biserică pentru a răspunde adecvat la toate criteriile democratice, dar și religioase, constituie o problemă pe care fiecare religie trebuie să o rezolve în vreme ce caută mecanisme de comunicare cu diferiții actori sociali. Religia continuă să fie un fapt de maximă relevanță socială și politică. Viitorul său depinde de problemele pe care le va aborda, iar în vremea din urmă acestea au tins să fie mai degrabă profane decît sacre.

În această cercetare voi folosi mai cu seamă o abordare analitică dar și una polemică pentru a ridica noi probleme care afectează religia în societățile aflate în tranziție. Drepturile religioase ale omului în perioada tranziției democratice sînt și ele foarte importante, însă ele nu vor fi incluse în lucrarea de față. Aceasta va apela la științele sociale și la literatura sociologică actuală și se va fundamenta în principal pe opiniile unor autori eminenți care au cercetat această problemă specifică vreme de mai multe decenii și dintre care cea mai mare parte trăiesc în țări aflate în tranziție, precum ar fi Tomka, Vrcan, Zrinšcak și Borowik.

De asemenea, este necesar să subliniem că, fără să ignore diferențele dintre religiile din această regiune și pozițiile lor față de stat, studiul de față va aborda locul și rolul instituțiilor religioase în general. Totuși, cu foarte puține excepții, majoritatea aspectelor se vor referi la creștinism.

2. Religia în perioada de tranziție de la comunism la postcomunism

Deși s-ar fi putut presupune că tranziția spre democrație/economia de piață liberă va aduce în societate diferite elemente adecvate secularizării – sau o scădere a influenței religioase într-o societate anume, procesele sociale care au avut loc în țările europene post-comuniste au luat, cel puțin la început, o direcție contrară. Simplu și clar spus, tranziția a început cu o creștere a religiozității.⁵ În paralel cu tendința de deprivatizare a religiei, bisericile (mai cu seamă cele dominante) au început să revină la pozițiile lor anterioare din care urmau să fie capabile să își propage influența în societate și să umple vidul axiologic creat de căderea regimurilor comuniste. Unii autori încearcă să arate că pentru aceste societăți

religia încă mai este crucială în funcționarea lor generală. „Deși recentul război de pe teritoriul fostei Iugoslavii nu a fost unul religios, bisericile au jucat un rol-cheie la nivelul simbolic de menținere a unor identități naționale separate și la nivelul proceselor sociale complexe. Natura contradictorie și nesigură a proceselor de tranziție a complicat și mai mult rolul religiei în societate și a împiedicat parțial adaptarea ei la noile circumstanțe sociale, lucru ce poate fi văzut în diferitele roluri pe care religia trebuie să le joace, în așteptările contradictorii ale publicului față de biserică și în conflictul social acut care divizează societatea.”⁶

Totuși, fără să-i minimalizăm impactul, războiul reprezintă doar unul din elementele care au influențat puternica reapariție a religiozității pe scena socială a tranziției. „Întrucât tranziția este un proces complex, succesul său...se bazează pe transformarea concertată a tuturor domeniilor vieții sociale. Contradicțiile profunde apărute în tranziția către o societate pluralistă și către economia de piață, care au modelat însuși procesul tranziției, rezultă și ele în parte din istorie.”⁷ Termenul de tranziție este uneori foarte ambivalent. „Nu este sigur către ce anume se îndreaptă țările aflate în tranziție și, de aceea, nici cât de mult va dura tranziția... Transformarea politică și economică s-a încheiat deja cu succes în multe țări și, totuși, nimeni nu vrea să declare că tranziția s-a încheiat.”⁸ Sute de milioane de cetățeni ai democrațiilor nou-născute într-o întinsă zonă geografică, de la Ungaria, Republica Cehă și Croația până în Kazahstan și Kirghistan au trăit în ultimul deceniu consecințe grave și inevitabile: inegalitate, șomaj și sărăcie crescînde, o mulțime de probleme sociale noi, războiul etc.⁹

Potrivit unor date relevante (European Values Study din 1999), există mari diferențe de religiozitate între țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est rezultate dintr-un mare grad de diferență între națiuni și din inaplicabilitatea tezei modernizării, mai ales din cauza istoriilor și tradițiilor religioase diferite, dar și a specificităților modernizării comuniste și a altor specificități ale regimurilor comuniste.¹⁰ Ca atare, trebuie subliniat că este imposibil să se vorbească la modul general despre țările postcomuniste și mai mult decît îndoielnic că ele să fie împărțite în țări catolice și ortodoxe în încercarea de a găsi modele similare de schimbări religioase. Este foarte limpede că, din diferite motive, în unele țări rolul religiei continuă să fie crucial în funcționarea de ansamblu a societății, lucru ce totuși este rareori compatibil cu gradul lor de modernizare.¹¹ Chiar și așa, religia încă posedă atributele unei realități sociale foarte relevante, care este „în strînsă legătură cu anumite nevoi sociale elementare, dar și cu dispute politice și ideologice serioase.”¹²

Perioada de tranziție tulbure și haotică de la comunismul monolitic la democrația liberală, pluralism și economia de piață, în lipsa unor acte legislative privitoare la religie, a fost și în unele cazuri încă mai este, chiar și pentru biserică, un moment potrivit pentru a acționa în direcția revenirii la pozițiile anterioare. „După căderea zidului Berlinului, majoritatea bisericilor au încercat cel mai adesea să dobîndească

pozițiile dominante pe care le ocupaseră înainte de impunerea comunismului și socialismului; ba mai mult, aceasta redevine dintr-o dată o zonă spirituală redeschisă care este de maxim interes pentru noile mișcări religioase.”¹³ Totuși, de-a lungul anilor, în majoritatea țărilor aflate în tranziție au fost aplicate dispoziții legale mai mult sau mai puțin adecvate, însă amploarea desecularizării nu a fost atât de mare pe cât s-ar fi putut crede inițial. Desecularizarea nu a pătruns, după cum era de așteptat, la „nivelul molecular” al țesăturii sociale, ea a rămas mai mult la nivelul evenimentelor sociale manifeste. „După cum a arătat pe larg în scrierile sale sociologul maghiar Miklós Tomka, presupusului proces de desecularizare i-a luat locul în anii '80 o revitalizare a religiei, care a constituit o premisă crucială a procesului de regenerare a societății împotriva statului totalitar”.¹⁴

În prezent, în unele țări de tranziție mai dezvoltate, statul și biserica deja semnează divorțul noului mariaj „postcomunist”, însă în același timp își promet unul altuia că vor rămâne parteneri oficiali în rezolvarea chestiunilor care privesc binele și câștigul comun al societății. Reînființarea relației lor este, poate, cea mai importantă chestiune pentru rezolvarea tuturor problemelor legate de locul religiei în noile democrații.

Însă calea pînă la acest moment anume a fost uneori foarte grea. Pînă la el „bisericele s-au confruntat cu dilemele rezultate de pe urma faptului că se aflau în dictaturi autoritare ale regimurilor totalitare care restrîngeau nu numai libertatea bisericilor, ci libertăți umane chiar mai fundamentale. Adeseori ... bisericile au servit ca unice instrumente instituționale (sau ca umbrelă protectoare) pentru orice opoziție a societății civile. Există o vastă literatură sociologică comparativă care atestă rolul bisericii creștine de moașă a unei societăți civile renăscute (sau nou-născute în unele cazuri) în tranziția de la dictatură.”¹⁵

Cu cîțiva ani înainte de căderea comunismului, în anii '80, elita puterii comuniste din unele țări mai dezvoltate (precum Slovenia) ajunsese la un acord cu privire la împărțirea puterii cu biserica după modelul „economia este a sistemului, moralitatea a bisericii”. Acum „biserica încă mai aplică acest «compromis istoric» cu regimul comunist, care astfel, fără să vrea, mai cu seamă după căderea sa și în timpul introducerii democrației, a autorizat biserica să își extindă «suveranitatea» morală asupra politicului și a statului însuși”.¹⁶ În unele țări aflate în tranziție (precum Croația), încă se mai întîmplă că biserica să vorbească în mod public despre deciziile politice ale statului și să pătrundă în domeniul lui de jurisdicție, nu ca purtător de cuvînt al societății civile, ci în nume propriu. În același timp, „în tranziție biserica a acționat foarte pragmatic cu sloganul «Trecutul nostru este viitorul nostru»”¹⁷. Se pare că această direcție ar putea fi interesantă pentru defnirea viitorului loc al religiei în societate. Foarte recent, unul din cărturarii și teoreticienii eminenți în domeniul religiei, sociologul croat Srdjan Vrcan a confirmat această perspectivă într-o formulare aproape identică: „șansa – astăzi – religia trebuie să și-o găsească în trecut”¹⁸. Totuși, nici înainte de începerea perioadei de tranziție nu a fost destul de clar rolul religiei. Enciclica papală, *Centesimus*

Annus, este, de pildă, consacrată problemei țărilor postcomuniste propunându-și să reducă traumele tranziției dificile către democrația politică și economia de piață. „Instituțiile democratice înființate în țări în care, printre altele, majoritatea covârșitoare a populației nu are nici un fel de experiență a democrației occidentale au nevoie de sprijinul unei societăți structurate, însă le lipsește în toate sectoarele o cultură antreprenorială care poate stimula dezvoltarea unei asemenea societăți. Confruntate cu un gol extraordinar de credință, apatie morală și o fragmentare generalizată a societății – cea mai grea moștenire a comunismului – numai o nouă cultură a speranței, Papa ar spune o nouă solidaritate, poate asigura baza unei democrații capabile să reziste riscurilor dezintegrării și violenței sociale, resuscitării unei crize naționale deopotrivă vechi și noi și haosului economic.”¹⁹

Totuși, înainte de a vorbi despre noul rol al religiei în societatea de tranziție, ar trebui amintit faptul că în trecutul recent „relația bisericii cu democrația a fost pentru multă vreme una conflictuală”²⁰. În legătură cu aceasta, nu este o surpriză că sistemele totalitare adesea se consolidează reciproc. Structurile interbelice ale Bisericii Catolice, mai ales acelea care au fost patriarhale și autoritariste, au apărut din nou cu mici modificări în timpul comunismului ca o formă a unei religii noi, seculare. Convertibilitatea lor s-a reconfirmat în perioada de tranziție, când ele și-au schimbat eticheta și au redevenit religioase. Rămâne sub semnul întrebării dacă democrația și creștinismul, ca modele diferite, pot fi îndeajuns de compatibile pentru a colabora cu succes în cadrul societății. Unii autori socotesc acest lucru posibil, ba chiar necesar. „Creștinismul și democrația se completează reciproc. Creștinismul asigură democrației sistemul de credințe care integrează preocupările sale pentru libertate și responsabilitate, individualitate și comunitate. Democrația asigură creștinismului un sistem de guvernare care își echilibrează preocupările pentru demnitatea umană, pluralismul și progresul social”²¹.

Unii autori consideră că în țările aflate în tranziție „înainte de toate este necesară o cooperare educațională și culturală crescută pentru a ajuta democrația să prindă rădăcini puternice în conștiința oamenilor. În unele țări mai ales - subliniază Papini – biserica poate face foarte mult pentru a încuraja spiritul de solidaritate...deși trebuie să evite ispita de a-și afirma voința de putere temporală”²².

Odată cu schimbările democratice, „rolul bisericii a crescut în mai multe feluri semnificative. Cetățenii din întreaga lume postcomunistă sînt acum liberi din punct de vedere juridic să practice religia...În multe țări se aplică o legislație ce permite educația religioasă în școli. Merită remarcat faptul că nu numai că biserica a fost relativizată în unele cazuri ca și organizație religioasă, ci ea a devenit totodată mai activă politic”²³.

Totuși, o mare importanță trebuie acordată respectării drepturilor religioase ale omului care a apărut odată cu căderea regimurilor comuniste. „Una din caracteristicile Marii Schimbări a reprezentat-o reabilitarea și renașterea religiei

în toate țările foste comuniste...Caracteristica de bază a acestei situații vizibil îmbunătățite a libertății religioase este faptul că, cu excepția Albaniei, aceasta nu s-a manifestat în principal printr-o schimbare de ordin legislativ, ci printr-o îmbunătățire radicală a comportamentului factorilor guvernamentali față de indivizii și comunitățile religioase...S-a dovedit însă că aceste așteptări sau previziuni au fost premature”²⁴.

Cauza înșelării unei așteptări atât de optimiste a fost simplă. În cazul în care identificarea etnoreligioasă tradițională nu aruncat țara în război, cum s-a întâmplat în statele de pe teritoriul fostei Iugoslavii, fapt ce a fost uneori impulsionat chiar de liderii instituțiilor religioase, s-a putut constata un alt comportament, mai puțin brutal, însă totuși nedemocratic. „Religia sau biserica istoric dominantă într-o regiune a căutat reinstituirea tuturor privilegiilor sale pierdute în timpul comunismului și, văzând în celelalte comunități religioase niște rivale, a căutat să influențeze autoritățile statului în sensul limitării drepturilor celorlalte comunități religioase și ale ateilor...Astfel, în momentul de față se poate observa în întreaga zonă o luptă între biserica sau religia dominantă, care dorește să restrângă activitățile denominațiunilor rivale, și numeroaselor grupuri religioase vechi și noi, care sînt amenințate de perspectiva monopolului bisericii naționale dominante.”²⁵

Și totuși, este o experiență cotidiană a oamenilor obișnuiți ca „mulți reprezentanți ai bisericilor dominante să nu înțeleagă deplin conceptul de libertate religioasă; poate că nu surprinzător, deoarece în mod istoric acestea nu au experiența unor astfel de situații întrucît nu au cunoscut decît condiția fie de privilegiate fie de oprimate.”²⁶ „Potrivit rolului său social de ansamblu, Bisericii i s-au acordat de aceea noi însărcinări care, în parte, sînt incompatibile cu nevoia de adaptare la noile circumstanțe sociale.”²⁷ Însă acestea sînt foarte adesea însărcinări dificile și încercări la care cu greu se poate face față. „Așteptările contradictorii pe care instituțiile publice de stat nu sînt capabile să le îplinească și care au apărut chiar în anii din urmă, mai cu seamă în straturile pauperizate ale societății sau în rîndul simplilor «învinși» în război și în procesul de tranziție sînt în multe cazuri direcționate către Biserica Catolică”²⁸.

Desigur, cea mai importantă problemă care trebuie înțeleasă cu privire la locul viitor al religiei în țările aflate în tranziție este relația dintre instituțiile religioase (le vom denumi biserici) și stat (guvernare) care s-a schimbat radical în ultimul deceniu. Majoritatea țărilor aflate în tranziție au moștenit modelul rigid de separare dintre biserică și stat al perioadei comuniste pe care l-au transformat într-un nou pact social între cele două elite.

3. Relația stat-biserică și tranziția spre democrație

„O separare autentică a bisericii de stat pare de înțeles din perspectiva atât a unor lideri și activiști ai bisericii naționale dominante cît și a liderilor politici.

Impulsul este acela de a introduce o legislație care să plaseze obstacole în calea activității diferitelor grupuri religioase – aproape întotdeauna minoritare - încercându-se restrângerea dezvoltării lor sau chiar eliminarea lor de pe scenă. Forțe extrem de puternice acționează în statele balcanice pentru o revenire la o situație istorică în care comunitatea religioasă dominantă este privilegiată de stat în vreme ce alte comunități religioase sînt obstrucționate în activitatea lor.²⁹

Nu cu mult timp în urmă, unii intelectuali au constatat un fel de haos în țările balcanice postcomuniste în presupusele și nu prea reușitele încercări de separare a bisericii de stat. Totuși, va dura ceva timp pînă biserica va deveni un „tărîm cu instituții separate, cvasi-autonome al societății civile ca «spațiu public liber»”.³⁰

Pentru a rezuma trecutul, putem spune că represiunea suferită de religie în timpul comunismului în domeniul relațiilor dintre Biserică și Stat a fost exprimată chiar prin noțiunea separării lor. De pildă, pe teritoriul fostei Iugoslavii acest proces a fost declarat oficial în prima Constituție a fostei Iugoslavii, în 1946, și a fost reluat în toate versiunile ulterioare, prezentat de regulă ca un principiu modern, aplicat în întreaga lume. Nici măcar Franța, singura țară europeană cu un model strict de separare, nu a aplicat un asemenea tratament public religiei. Religia a fost tratată ca o realitate socială retrogradă, tratament foarte adesea mascat sub formularea că ea aparține de sfera privată. Pe de altă parte, tratamentul politic concret al religiei, vizibil în faptul că Biserica era singura instituție socială care nu se afla complet sub controlul autorităților, amplifică cu ușurință semnificația politică reală a diferitelor acțiuni ale bisericii. Această relație în principal ostilă dintre stat și biserică, caracteristică întregii perioade comuniste, poate fi împărțită în două faze: o represiune gravă și un model mai liberal, cu oportunități crescute de acțiune publică.³¹

Relația Biserică/Stat reprezintă poate cea mai relevantă și semnificativă problemă legată de noua poziție a religiei în societatea de tranziție și, de aceea, ea trebuie soluționată. Cu toate acestea, ea constituie încă un mare obstacol în calea multor democrații renăscute deoarece ea poate reprezenta un test, iar rezultatul acestuia – un eșec. Cercetări recente arată că în majoritatea țărilor aflate în tranziție oamenii continuă să aibă o mare încredere în Biserică ca instituție, cu mult mai multă decît în instituțiile publice și de stat. Mai mult, apartenența la o biserică anume, dominantă, continuă să reprezinte unul din marcatorii nu numai ai naționalității, ci și ai identității culturale în general și se presupune că statul trebuie să ia măsuri pentru a o proteja. În același timp, el nu trebuie să facă discriminări împotriva altor comunități religioase și să le încalce dreptul la egalitate. „Faptul că statul *respinge exclusivitatea* oricărei religii prin acordarea de drepturi egale tuturor religiilor nu trebuie perceput ca dispreț față de mesajul religios în sine. În cele din urmă, tocmai această libertate este cea care dă posibilitatea tuturor religiilor de a susține că mesajul lor este absolut. Însă statul ca «patrie a tuturor cetățenilor» trebuie să garanteze libertatea credinței și a practicii religioase pentru toți cetățenii

și trebuie, de asemenea, să le protejeze libertatea și egalitatea pentru a nu fi amenințate sau periclitate de alte comunități religioase.³²

Odată cu căderea comunismului, s-a întimplat ca bisericile, strict separate pînă în acel moment de stat, să se reunească cu el pentru o scurtă perioadă. După aceea însă – iar acest proces încă mai continuă – ele au semnat divorțul și au înlocuit acest tip de pact prin crearea unei relații noi, de parteneriat. Însă unde anume ar trebui să se afle granița dintre stat și biserică în societatea democratică (post)modernă? Cînd i se poate permite bisericii să intre în sfera publică fără să fie acuzată că se amestecă în treburile statului? „Jose Casanova, inspirîndu-se în principal din studii de caz catolice moderne, susține că, dimpotrivă, există un rol adecvat pentru religia publică în modernitate. Casanova remarcă că dintr-o perspectivă normativă a modernității, religia poate intra în sfera publică și-și poate asuma o formă publică numai dacă acceptă sanctitatea principiului libertății de conștiință. De asemenea, ea poate face acest lucru numai dacă acceptă o diferențiere legitimă a sferelor în societatea modernă (însă diferențierea nu înseamnă autonomie totală).”³³

Argumentele lui Casanova vorbesc în favoarea unei desprinderi complete a bisericii de stat și de partidele politice. În opinia lui, sînt trei condiții care permit religiei să intre în sfera publică în mod legitim: atunci cînd vrea să își protejeze nu numai propria libertate, ci toate libertățile și drepturile moderne (inclusiv chiar dreptul unei societăți civile democratice de a exista împotriva unui stat absolutist, autoritarist); de a supune îndoielii autonomia absolutizată juridic a sferelor seculare și pretențiile lor de a se organiza potrivit principiilor diferențierii funcționale fără a lua în seamă considerente etice sau morale; și de a proteja lumea tradițională de imixtiunea administrativă sau juridică a statului.³⁴ Sau după cum subliniază Casanova: „Ceea ce numesc «deprivatizare» a religiei moderne este procesul prin care religia își abandonează locul atribuit în sfera privată și intră în sfera nediferențiată a societății civile pentru a lua parte la neîntreruptul proces de contestare, legitimare discursivă și retrasare a limitelor”³⁵.

Cu toate că am să scriu despre rolul religiei în contextul societății civile, aici aș dori să dau una din definițiile deprivatizării, un proces imanent tranziției. În democrațiile occidentale dezvoltate există trei modele de relație între biserică și stat: a) modelul bisericii de stat (Finlanda, Grecia, Marea Britanie) care preferă o comunitate religioasă dominantă; b) modelul separării și cooperării (Germania, Austria, Italia, Spania) în care biserica este separată de stat, însă nu și de societate, ceea ce implică faptul că comunitățile religioase au unele îndatoriri sociale și c) modelul separării rigide, conceptul secular sau al laicității (Franța). Rămîne încă de văzut care model anume va prevala în țările aflate în tranziție. Unele din ele s-au decis să urmeze binecunoscutul model al cooperării dintre biserică și stat. De pildă, acordurile pe care le-a semnat Croația sînt foarte asemănătoare celor italiene și spaniole și ele duc la mai multe tipuri de statut social și juridic al diferitelor comunități religioase.³⁶

Totuși, prin separarea statului și bisericii, s-ar fi putut crede că se presupune că biserica trebuie să rămână în afara societății, adică să fie pasivă în privința influențării societății, potrivit unei „înțelegeri” cu statul. În circumstanțele sociale ale tranziției marcate de atât de multe dificultăți și anomalii, este greu de crezut că biserica nu va încerca să fie sau să rămână activă. Însă interpretările diferite cu privire la viață, lume și adevăr dintre stat și biserică pot uneori deveni sursa incoerenței.

Bunăoară: „Legea seculară și neutră a statului are în vedere reglementarea chestiunilor sociale și culturale fără a lua în considerare chestiunea teologică a «adevărului». În cadrul bisericii însă, legea trebuie întotdeauna pusă în balanță cu datorită față de adevărul revelației divine și față de propăvăduirea cuvântului lui Dumnezeu.”³⁷ Însă nu numai cauze legate de „adevăr” pot fi sursa conflictului dintre stat și biserică. Puterile legale ale bisericii și statului concurează creînd astfel conflicte și probleme de loialitate...există diferențe între convingerile religioase și valorile (îndatoririle) seculare precum și tensiuni între biserică și stat și modurile lor de structurare.³⁸

Ar putea fi acceptată opinia potrivit căreia cooperarea strînsă între stat și biserică ar avea ca rezultat consecințe negative. „Baza principiului (separării) se află în faptul că statul și diferitele biserici îndeplinesc funcții sociale diferite, care, dacă sînt fuzionate, le-ar putea afecta pe ambele.”³⁹ Așadar, de ce ar putea fi separarea într-atîta de importantă?

„Separarea aduce cu sine emanciparea. Ea eliberează bisericile de sub dominația statului. Ea eliberează statul de sub tutela denominațională. Ea eliberează individul de limitele confesionalismului și ale sistemului bisericii...Conceptul separării protejează bisericile de incorporarea în structura organizațională a statului. El împiedică statul să accepte o confesiune religioasă ca fiind a sa proprie.”⁴⁰

Separarea statului și bisericii implică tipul de neutralitate în care „statul nu se identifică cu nici una din biserici, se abține de la intervenția în activitățile bisericilor și nu asigură privilegiile pentru nici una din ele.”⁴¹

Potrivit așa-numitului „test al lămîii” (*lemon-test*) elaborat de Curtea Supremă a Statelor Unite (1971) pentru a stabili dacă o lege a fost făcută în spiritul neutralității, „o lege sau politică supusă testului trebuie să îndeplinească trei condiții pentru a fi constituțională: a) reglementarea trebuie să aibă un obiectiv secular; b) ea nu trebuie să asigure avantaje nici uneia dintre religii și nici să îi interzică nici una dintre activități; c) nu trebuie să existe nici o imixtiune între stat și biserică.”⁴² și totuși, unii autori susțin că „toate studiile de caz arată o dorință a statului de a controla religia grupurilor etnice nedominante, ceea ce implică că o protejează pe cea dominantă.”⁴³

Astăzi, am putea accepta teza potrivit căreia statele moderne au depășit programul liberal tradițional de separare strictă dintre stat și societate. Cu alte cuvinte, acesta a fost modificat substanțial (lucru pe care îl vom explica în secțiunea privitoare la

societatea civilă). În zilele noastre, „biserica și statul trebuie să adopte o împărțire precisă a competențelor și responsabilităților: ori de câte ori sînt în joc «chestiuni comune», statul trebuie să se limiteze la aspectele seculare, iar biserica la cele spirituale ale respectivelor chestiuni»⁴⁴ pentru a soluționa eficient problema. În legătură cu aceasta, conceptul de separare a bisericii și statului nu poate fi înțeles „ca depășit în aceste noi domenii ale interacțiunii sociale și culturale. Mai degrabă, el este realizat din nou într-o separare precisă a competențelor în contextul coordonării și cooperării.»⁴⁵ De pildă, „gîndirea socială catolică este pluralistă prin insistența ei asupra caracterului de serviciu limitat al statului. Statul există ca un instrument de promovare a justiției și libertății. Obiectivele ordinii publice încredințate în principal sau primordial statului pentru realizarea binelui comun sînt patru: pacea publică, moralitatea publică, bunăstarea și justiția, libertatea oamenilor»⁴⁶. În același timp, această gîndire „se opune cu vehemență perspectivei potrivit căreia sfera publică este sinonimă cu guvernarea sau cu organizarea politică oficială a societății.»⁴⁷ Potrivit clasicei distincții catolice dintre stat și societatea civilă – John Courtney Murray fiind reprezentantul acestei viziuni – „grija reală a statului față de religie se restrînge la grija sa pentru libertatea religiei. Grija sa constă în recunoașterea de către stat a pretenției bisericii, în cadrul *libertas ecclesial*, de imunitate juridică în chestiunile legate de religie.⁴⁸ „Totuși, un stat democratic s-ar comporta necorespunzător dacă ar fi indiferent față de religie... De asemenea, în concordanță cu principiul neutralității, el poate asigura anumite forme de sprijin bisericilor. Un stat democratic are multe îndatoriri în îndeplinirea cărora se poate în mod just baza pe activitățile bisericilor ca parteneri. Cultura, educația și serviciile medicale, de pildă, sînt domenii în care, cel puțin în Europa, structurile dominante se bazează de multă vreme și vor continua să se bazeze atît pe sprijinul statului cît și pe al bisericii... Un astfel de sprijin este totuși (din perspectiva statului de această dată) compatibil cu principiul neutralității statului numai dacă statul nu face diferențe între diferitele biserici în acordarea sprijinului său. Dacă se acordă sprijinul, atunci el trebuie acordat tuturor bisericilor fără deosebire.»⁴⁹

În opinia unor autori, o separare reușită a bisericii de stat depinde și de atitudinea liderilor cercurilor religioase. „Chiar și creștinii care au susținut (sau puținii care continuă să susțină) vreo variantă de sponsorizare a bisericii de stat ar apela totuși în general și la o versiune a unei doctrine a «libertății» bisericii față de prea mult control sau imixtiune guvernamentală».⁵⁰

Viitorul acestei relații nu este definit în acest moment. El există ca o posibilitate în golul dintre vechiul model liberal care presupunea neutralitatea statului și lipsa competenței acestuia în chestiuni legate de „adevăr” și „suflet”, care nu permitea imixtiunea statului în convingerile religioase ale cetățenilor săi, și noul model etnoreligios în care statul preferă ca religia care este parte a identității naționale și culturale să aibă ca atare un rol de participant activ în discriminarea împotriva altor comunități religioase.

4. Religia între stat și societatea civilă

Schimbările sociale care însoțesc tranziția au plasat religia într-o situație socială nouă și în relații nou stabilite între actorii sociali. Bisericile s-au găsit în golul căscat între „a fi instrumentalizate de către politică” și „a juca un rol activ ca unul din membrii societății civile”, între implicarea politică și angajarea socială. Foarte adesea dezorientate de noile reguli ale „jocurilor tranziției”, ele au căzut uneori în ispită și au făcut o anumită înțelegere cu unele guverne prononaționale pentru a-și redobândi poziția lor anterioară. Totuși, au existat unele persoane din cercurile bisericesti care au fost mai conștiente că biserica aparține mai degrabă societății civile decât domeniului politic. Unul dintre cele mai importante elemente ale „schimbărilor de după 1989 l-a constituit diferențierea societății civile și formarea societății politice. Aceste schimbări revoluționare au necesitat răspunsuri din partea bisericii și a ierarhilor săi, cu atât mai mult cu cât aceștia erau orientați mai mult către trecut decât spre viitor.”⁵¹ Ne-am ocupat deja de această poziție specifică.

4.1. Religia ca parte a societății civile

Este posibil în ziua de azi ca bisericile să contribuie la construirea societății civile fără să devină politizate sau să se afunde într-o lume secularizată? Pentru a-și păstra rolul, ele devin un participant la o societate civilă aparte: o societate a „contrastelor”. Numai bisericile instituționalizate în mod corespunzător au capacitatea de a se adapta societății civile și de a deveni parte a ei.⁵² Este important să reamintim că, în timpul dictaturilor comuniste, majoritatea bisericilor au reprezentat matricea societății civile, „singurele instituții de tip neguvernamental”⁵³ din timpul comunismului.

Cu mult timp în urmă, un celebru sociolog al religiilor, Ernst Troeltsch „susținea același lucru atunci când afirma că biserica timpurie, în pretenția ei de a fi concepută ca o sferă separată a cărei autoritate venea de la Dumnezeu și de la conștiința în fața lui Dumnezeu și nu de la stat, și-a adus principala contribuție la teoria socială pentru impune un *novum* în istorie: «spațiile libere» din societate nu își preiau legitimitatea direct de la stat.”⁵⁴

În aceeași idee, există autori care susțin că „biserica însăși înfloarește cel mai mult și cel mai liber în societățile care, la modul general, permit piețele libere și libertatea de exprimare, de asociere și de circulație.”⁵⁵ Gîndirea socială catolică postconciliară împărtășește, ba chiar susține cu tărie același punct de vedere atunci când confirmă ceea ce Casanova numește drept o „nouă formă de «religie publică în lumea modernă», societatea civilă care nu este văzută ca o sferă privată neutră, ci mai degrabă ca una egală cu statul”.⁵⁶ Totuși, nu se poate să nu fim de acord cu faptul că biserica este înăuntrul societății civile, însă nu pe deplin parte a ei, întrucît autoritatea ei decurge de la Dumnezeu și nu de la stat și nici de la aspectul asociațional al societății civile. Din această cauză, ea nu se concepe de obicei pe sine ca o simplă asociație printre altele ale societății civile, echivalentă complet cu celelalte asociații libere.⁵⁷

Cu toate acestea, subliniază Casanova, „deși biserica nu epuizează în nici într-un caz societatea civilă, ea tindă să aparțină mai degrabă acestui domeniu decât statului”.⁵⁸ Totuși, „societatea civilă oferă o zonă de libertate, spontaneitate, creativitate, o ancorare la nivelul firului de iarbă a «apartenenței». Ea rămâne principala locație pentru ancorarea virtuții. Practic, tradițiile morale sînt adînc înrădăcinate în instituțiile religioase, iar statul neutru nu poate promulga cu ușurință o teorie unitară a virtuții.”⁵⁹ În mod ironic însă, mecanismele voluntare, dispersate și bazate pe libera alegere ale societății civile nu sînt capabile să garanteze îndeplinirea nevoilor umane fundamentale sau a unei justiții corect împărțite.⁶⁰

Se ridică însă o altă întrebare. Este mai mult decît îndoielnică măsura în care o înțelegere a separării bisericii de stat promovează sau restrînge rolul bisericii de structură mediatore în societatea civilă. Spațiul de acțiune care este permis bisericii în învățămînt, bunăstare socială, sănătate sau presă rămîne încă de hotărît în fiecare țară aflată în tranziție.⁶¹ Totuși, „se presupune că biserica va trebui să se pronunțe și chiar se va pronunța într-o paletă foarte largă de probleme sociale. Totuși, există un fel de prăpastie între așteptările ca, de exemplu, biserica să se pronunțe în ce privește problema șomajului, sărăciei și chiar avortului, și nivelul oarecum mai scăzut de acceptare a opiniei că biserica dă cu adevărat răspunsuri adecvate problemelor sociale.”⁶²

Totuși, continuă să rămînă întrebarea ce fel de putere politică trebuie să aibă biserica pentru a ajunge la rezultate semnificative? Pentru a face aceasta, biserica trebuie să intre în domeniul politicii, apoi să fie în stare să vadă o legătură între problemele sociale curente și dezvoltarea democrației și societății civile, și în cele din urmă să neutralizeze posibilele interpretări politice ale acțiunilor sale.⁶³ Stilul de influențare de către biserică a „culturii și societății s-a schimbat după cel de-al Doilea Conciliu de la Vatican însă”, unii autori mai cred că „nu există nici o dovadă că ambițiile sale de a avea oarecare acces legitim și un cuvînt de spus și influență asupra calității și moralității vieții publice au scăzut în toate felurile.”⁶⁴

4.2. Religia ca parte a societății politice

În timpul deceniului tranziției, aproape fiecare biserică sau comunitate religioasă semnificativă din punct de vedere social din țările postcomuniste s-a găsit în situația de a se confrunța cu ispita de a se lăsa folosită de ordinea politică și de a dobîndi o oarecare putere politică pentru sine. După cum știm deja, cea mai mare parte a lor pur și simplu nu au putut rezista. Evident, ceea ce s-a întîmplat este rezultatul suprapunerii religiei cu politica și al creării de noi procese sociale pe care unii autori le-au numit „politizarea religiei” sau „impregnarea cu religie a politicii”. Același model este reprodus la nivel național, „sacralul se naționalizează; naționalul se secularizează”.⁶⁵ Multe comunități religioase au devenit sisteme de interpretare a „adevărurilor” naționale.

Înainte însă de a analiza acest fenomen, să amintim unele influențe contradictorii asupra relațiilor dintre religie și națiune. Este binecunoscut faptul că comuniștii au încercat să reprime religia. „Legătura dintre religie și părțile tradiționale ale societății a fost încă și mai mult sprijinită de faptul că elita conducătoare era predominant atee. Din această cauză, Biserica a fost singura instituție care nu era direct controlată de stat și care putea da glas opoziției față de regimul comunist.”⁶⁶ De asemenea, se poate afirma că „Rolul crucial pe care l-a jucat religia în regenerarea societății în opoziție cu stăpânirea comunistă a fost marcat de religiozitatea crescândă din unele țări începând cu 1978.”⁶⁷

Încercări cruciale la care a fost supusă religia în timpul acestui deceniu de tranziție, mai cu seamă pe teritoriul fostei Iugoslavii, au fost, în opinia lui Vrcan, următoarele:

a) mobilizarea politică a resurselor religioase semnificative și tradiționale și o mai mare vizibilitate a simbolismului religios în favoarea scopurilor politice ale strategiilor politice dominante;

b) conferirea unei ciudate legitimități religioase de către respectivele instituții religioase strategiilor politice dominante de orientare clar naționalistă;

c) reînvierea religioasă a zonei în anii nouăzeci, din păcate însă în urma marelui val de etnicizare a politicii și politicizare a etnicului;

d) d) reînvierea a fost sprijinită de o fuzionare a naționalizării sacrului cu sacralizarea națiunii ce a culminat în instrumentalizarea politică a religiei și instrumentalizarea religioasă a politicii;

e) o schimbare radicală a poziției sociale a religiei vădind înclinația de a întări cât de mult posibil rolul central tradițional al instituțiilor religioase în cadrul noului sistem social în funcțiune și al noilor structurări instituționale sistemice precum și al totalității culturale a religiei în sistemul cultural și simbolic de ansamblu.⁶⁸

Ceea ce trebuie iarăși subliniat este faptul că biserica din multe țări europene postcomuniste, pentru a consolida rolul public al religiei și pentru a o readuce pe scena socială, s-a folosit de canalele politice. Cu alte cuvinte, ea a colaborat cu statul, adesea orientat pronționalist. Cu toate acestea, nu trebuie neglijat potențialul politic al bisericilor ca forțe sociale și nici faptul că ele constituie o parte semnificativă a societății atât politice cât și civile. Acest fapt a fost mai mult decât limpede atunci când Biserica Catolică Poloneză, prin intermediul mișcării sociale „Solidaritatea”, a contribuit la căderea regimului comunist din Polonia. Totuși, țările aflate în tranziție se confruntă uneori cu alte forțe din Biserica Catolică care nu sînt departe de a prelua rolul oficial al guvernării. Nu cu mult timp în urmă, Slovenia „secularizată” s-a aflat în situația de a se confrunta cu unele influențe puternice venite din unele cercuri religioase. „Cu toate că Slovenia a introdus democrația parlamentară și a organizat alegeri libere, Biserica Catolică încă se pretinde a fi nu numai reprezentantul, ci și purtătorul de cuvînt legitim din punct de vedere moral al națiunii slovene.”⁶⁹ În cazul

acesta, a fost mai mult decât evident că biserica reprezenta o opțiune politică anume, cea de dreapta în cazul de față.

Este binecunoscut faptul că în timpul războiului, atât Biserica Ortodoxă cât și cea Catolică erau legate de identitățile naționale distincte implicate în război. Însă, în Iugoslavia în perioada de după război, analizând unele evenimente recente, putem vedea că bisericile încă se descriu, poate chiar mai apăsător, drept naționale și că le este greu să abandoneze anumite poziții politice (de pildă, Biserica Catolică Croată). „Apelurile religioase la valorile identității și solidarității au interacționat cu partidele politice și cu o reconturare a culturilor politice. Dorindu-și să joace din nou un rol predominant, instituțiile religioase oficiale au căutat să stabilească legături puternice cu statul și teritoriul său. Contribuind semnificativ la relegitimarea puterii în termeni istorici și metafizici, ele au subliniat dimensiunea sfântă și transcendentă a națiunii. Această abordare a fost deosebit de pregnantă în cazul cretinismului ortodox.”⁷⁰

Se pare uneori că aceste biserici sînt departe de proclamatele poziții ale bisericilor oficiale potrivit cărora „este exclusă implicare politică directă; biserica nu are daruri politice speciale și o astfel de implicare este socotită dăunătoare misiunii de ansamblu a bisericii. Însă un rol de activist social al bisericii este legitim și încurajat.”⁷¹

Prin „amestecarea sacralului cu profanul și folosirea religiei ca marcator al identității, naționalismul a înființat noi surse de legitimare, în același timp perpetuînd discriminarea și acutizînd conflictul.”⁷² Această direcție poate fi de înțeles pentru democrațiile tinere care nu au avut timp să construiască o infrastructură puternică deoarece „naționalismul este adesea singurul lucru care poate umple golul existent în statele în care asociațiile civice sînt slabe și principalele instituții politice le lipsește prestigiul ca urmare a proastei lor funcționări cronice.”⁷³

Implicarea istorică și socială a bisericilor în societățile aflate în tranziție este foarte profundă și este foarte probabil ca această situație să persiste în viitor. Procesele sociale sînt încă foarte strîns legate de politică, iar religia poate foarte adesea să se descopere ca fiind semnificativă politic. Dimpotrivă, dacă am dori să separăm artificial religia, societatea și politica, aceasta ar însemna că credincioșii nu s-ar putea implica în viața politică. Ca atare, religia este una din arenele pe care poate fi testată și verificată democrația. Tensiunile sociale pot și ele fi interpretate religioasă și unele biserici au cale liberă pentru a acționa în probleme sociale relevante.⁷⁴ În afara politicii, desigur...

Concluzie

Scopul principal al studiului de față a fost să arate modul în care procesele sociale tulburi din societățile postcomuniste aflate în tranziție influențează religia și modul în care religia răspunde acestor noi provocări. Afirmările autorilor prezentate în acest studiu au arătat că uneori religia întâlnește multe obstacole în drumul său spre stabilirea de noi relații cu statul pe de o parte și cu nou născuta

societate civilă pe de alta, și în același timp spre păstrarea angajamentului față de principiile democratice, care intră uneori în conflict cu structurile ierarhice și rigide ale bisericii. S-a arătat că represiunea exercitată de regimurile comuniste de-a lungul multor ani și eliberarea asociată cu puternice identificări etnoreligioase au dăunat mult comunităților religioase.

Astăzi, se poate vedea că acestea au câteva obiective de atins pentru a avea un punct de pornire clar și o temelie pentru dialogul cu alți actori sociali: desprinderea bisericii de stat și toate tipurile de comportament politic, respectarea drepturilor religioase ale omului și participarea la construcția societății civile sînt cele mai importante dintre ele. Totuși, circumstanțele sociale tulburi care însoțesc tranziția nu acționează în sensul neutralizării legăturilor strînse ale religiei cu naționalismul. Iar aceasta este una din posibilele direcții în care s-ar putea îndrepta religia, avertizează unii autori. Făcută în trecut, identificarea religioasă cu formele etnice și naționale ale identității derivată din istorie reprezintă un posibil punct de pornire pentru menținerea religiei în societate. Chiar și așa, religia poate avea o contribuție importantă în societate cu condiția să fi depășit adecvat toate provocările modernității.⁷⁵ Însă, „tensiunile dintre tradiție și memorie pe de o parte, și modernitate pe de alta nu sînt suficiente pentru a nega nevoia continuă de raportare la tradiție”,⁷⁶ care este încă, în cazul unora din țările aflate în tranziție, o realitate cotidiană.

Note:

1. Voi folosi sintagma de „societate aflată în tranziție” pentru acele societăți care au avut un regim comunist și care parcurg un proces de democratizare ce duce la postcomunism.

2. Srdjan Vrcan, Torn between tremendous challenges and tormenting responses: Religion in the Nineties in the area of former Yugoslavia, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001, www.isorecea.org/abstracts.htm

3. *Vjesnik*, 18.12.2001 Intervju sa Srdjanom Vrcanom: „Crkva i Vlada spremne su (p)ostati partneri.”

4. Sinisa Zrinscak, Roles, attentes et conflicts: la religion et les Églises dans les sociétés en transition, *Social Compass* 49 (4), 2002, pp.509-521; Srdjan Vrcan, The war in ex-Yugoslavia and Religion, *Social Compass* 41 (3), 1994., pp.413-422.

5. În unele țări (fosta Iugoslavie) ea s-a încheiat prin sublinierea diferențelor confesionale care au fost instrumentalizate în scopul menținerii unei atmosfere conflictuale.

6. Zrinscak, *op.cit.*, pp.509-521.

7. *Ibid.*

8. *Ibid.*

9. *Ibid.*

10. Miklós Tomka, Contradictions of secularism and the preservations of the sacred, în Laermans, R., Wilson, B., Billiet, J. (ed) *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbealaere.* (Leuven, Leuven University Press, 1998); Miklós Tomka, Religion, Church, State and Civil Society in East-Central Europe, în Borowik, I. (ed) *Church-State Relations in Central and Eastern Europe.* Krakow, Nomos, 1999, în Zrinscak, *Roles, attentes...*

11. *Ibid.* Zrinscak, *Roles...*

12. *Ibid.*
13. Ales Crnic, The concept of religion in times of transition, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001, www.isorecea/abstracts.htm
14. Zrinscak, Religion and society in tension: Social and legal status of religious communities in Croatian transition circumstances, în Richardson, J. (ed.), *Regulating Religions. Examples around the Globe*, (Chicago: Kluwer Academic Press, Chicago, 2003).
15. Coleman, John. A.: A limited state and vibrant society: Christianity and Civil Society, în *Civil Society and Government*, ed. de Nancy L. Rosenblum și Robert C. Post, (Princeton, 2002), p.227.
16. S. Hribar, Church as the Criteria of Truth, p.15 în Rizman, Rudolf M.: The Radical Right Politics in Slovenia, în *State Building in the Balkans*, p.332.
17. A. Agh, Neo-traditionalism and Populism from Above in East-Central Europe (manuscris), p.10, în Rudolf M. Rizman, *The Radical Right Politics in Slovenia*, p.332.
18. *Vjesnik*, 25 January 2003. Prilog Panorama, interviu sa dr. Srdjanom Vrcanom: „Religija danas svoju sansu mora naci u proslosti”.
19. Roberto Papini, Christianity and Democracy in Europe, în *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr. (ed) Boulder, 1993, p 48.
20. *Ibid.*
21. Witte (ed), *Christianity and Democracy in Global Context*, p.12.
22. *Ibid.* p.59, (În drumul său spre o democrație liberală și o economie de piață, fiecare țară aflată în tranziție se confruntă cu tentativele religiilor (de stat) dominante de a participa la societatea politică, nu civilă!).
23. Leslie Holmes, *Postcommunism: An Introduction*, Cambridge: Polity Press, 1997., p.286.
24. Paul Mojzes, *Religious Human Rights in Postcommunist Balkan Countries, Religious Human Rights in Global Perspective*, Johan D. van der Vyver and John Witte Jr. (ed.), Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 1996, p.270.
25. *Ibid.*, p.271.
26. *Ibid.*, p.272.
27. Zrinscak, *Roles, attentees...*
28. *Ibid.*
29. Mojzes, *op.cit.*, p.283.
30. Coleman, *Christianity and Civil Society*, p.227.
31. Zrinscak, *Roles, attentees...*
32. *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.203.
33. Coleman, *A limited state and vibrant society: Christianity and Civil Society*, p.234.
34. Casanova, Jose, Public Religions in the Modern World, Chicago: University of Chicago Press, 1994.), pp.40-66 în Coleman, John. A.: *A limited state and vibrant society: Christianity and Civil Society*.
35. Casanova, *op.cit.*, p.65.
36. Zrinscak, *Religion and society in tension...*
37. Heckel, Martin, The Impact of religious rules on public life in Germany, în *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.192.
38. *Ibid.*, p.193.
39. *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.252.
40. *Ibid.* p.199.
41. Balázs Shanda, Religious freedom in Hungarian Law (1988), teză de licență, Budapest, în *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.253.

42. Orlin, T., Religious Pluralism and Freedom of Religion, in the Strength of Diversity, Dordrecht 1992, p.107 in *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.253.
43. Kerr, A.Donal (ed), *Religion, state and ethnic identity*, (New York, NY University Press, 1992), p.13.
44. *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.200.
45. *Ibid.* p.201.
46. Coleman, *A limited State and Vibrant Society: Christianity and Civil Society*, p.237.
47. *Ibid.* p.234 (Elsthain, Jaean Bethke, Relationship of Public to Private, *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. Judith Dwyer (Collegeville, Minn: Liturgical Press, 1994.), p.796.
48. Coleman, *op.cit.* p.233.
49. *Religious Human Rights in Global Perspective*, p.254.
50. Coleman, *op.cit.* p.224.
51. Borowik, Irena, Religion and Civil Society in Poland in the Process of Democratic Transformation, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001, www.isorecea.org/abstracts.htm
52. Kamarás, István, The Churches as Civil Society: 'Civil Churches' within Official Churches in Contemporary Hungary, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001. www.isorecea.org/abstracts.htm
53. Merdjanova, Ina, Religion and Civil Society in Eastern Europe, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001
54. Ernst Troeltsch, The Social Theory of the Christian Churches, vol.1, (New York, Harper and Row, 1960)., in Coleman, *Christianity and Civil Society*, p.224
55. Michael Novak, The Spirit of Democratic Capitalism, (Lanham, MD.: Madison Books, 1991), in Coleman...
56. *Ibid.* Coleman, p.232.
57. *Ibid.* pp.224-225.
58. Casanova, Public religions..., pp.40-66, in Coleman, p.224.
59. Council on Civil Society, A Call to Civil Society, (New York, Institute for American Values, 1998), p.8, in Coleman, p.244.
60. *Ibid.*
61. *Ibid.* p.233.
62. Zrinscak, *Roles, attentes...*
63. *Ibid.*
64. Coleman, p.233
65. Zrinscak, *op.cit.*
66. *Ibid.*
67. Tomka, M. Contradictions of secularism and the preservations of the sacred, in Zrinscak, *Roles, attentes...*
68. Vrcan, Torn Between Tremendous...
69. Rudolf M.Rizman, The Radical Right Politics in Slovenia, in *State Building in the Balkans*, (Ravena: Longo Editore, 1996), p.332.
70. Vrcan, La guerra in ex Yugoslavia: una guerra di religione contemporanea o una guerra con le religion impegnatissime o una guerra di fede?, Split, Manuskript, 1993.
71. *Christianity and Democracy in Global Context*, p.24.
72. Vrcan, The War in ex-Yugoslavia and Religion, Split, 1993, in Cvitkovic, Ivan, On the role of religions in a war, in Janjic, D., (ed) *Religion and War*, pp.197-209.

73. Gallagher, Tom, Nationalism and Democracy in SE Europe, p.106, în *Experimenting with Democracy*, Geoffrey Pridham and Tom Gallagher (ed), (London: Routledge, 2000).
74. Zrinscak, *op.cit.*
75. Intervju sa Srdjanom Vrcanom, Crkva i Vlada su spremne..., *Vjesnik*, 18. decembrie, 2001.
76. Harvieu-Leger, D. Religion as a Chain of Memory, Polity Press, 2000, în Zrinscak, S. *Roles, attendees...*

Bibliografie:

Cărți:

- Agh, A.: Neo-traditionalism and Populism from Above in East-Central Europe (manuscris), în *State Building in the Balkans*, 1996, Ravena: A.Longo Editore.
- Balázs, Shanda, Religious freedom in Hungarian Law (1988), Ph.D. Dissertation, Budapest, în *Religious Human Rights in Global Perspective*.
- Casanova, Jose: *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Coleman, John, A.: A Limited State and Vibrant Society: Christianity and Civil Society în *Civil Society and Government*, volum editat de Nancy L. Rosenblum si Robert C. Post, Princeton, 2002.
- Council on Civil Society: *A Call to Civil Society*, New York, Institute for American Values, 1998.
- Elsthain, Jean Bethke: Relationship of Public to Private, *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. Judith Dwyer, Collegeville, MN: Liturgical Press, 1994.
- Gallagher, Tom: Nationalism and Democracy in SE Europe, p.106, în *Experimenting with Democracy*, Geoffrey Pridham si Tom Gallagher (ed.), London: Routledge, 2000.
- Harvieu-Leger, D. *Religion as a Chain of Memory*, Polity Press, 2000.
- Heckel, Martin: The Impact of Religious Rules on Public Life in Germany, în *Religious Human Rights in Global Perspective*, Johan D. van der Vyver si John Witte Jr. (ed.), Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996.
- Hribar, S.: Church as the Criteria of Truth, p.15 în Rizman, Rudolf M.: The Radical Right Politics in Slovenia, în *State Building in the Balkans*, Ravena, A.Longo Editore, 1996.
- Kerr, Donal A.: (ed), *Religion, State and Ethnic identity*, New York, NY University Press, 1992.
- Mojzes, Paul: Religious Human Rights in Postcommunist Balkan Countries, în *Religious Human Rights in Global Perspective*, Johan D. van der Vyver si John Witte Jr. (ed).
- Novak, Michael: *The Spirit of Democratic Capitalism*, Lanham, Md.: Madison Books, 1991.
- Orlin, T.: Religious Pluralism and Freedom of Religion, în *The Strength of Diversity*, Dordrecht 199., în *Religious Human Rights in Global Perspective*.
- Papini, Roberto: Christianity and Democracy in Europe, în *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr. (ed) Boulder, 1993.
- Tomka, Miklós, Contradictions of secularism and the preservations of the sacred, în Laermans, R., Wilson, B., Billiet, J. (ed) *Secularization and Social Integration. Papers in Honor of Karel Dobbealaere*. Leuven, Leuven University Press, 1998.
- Tomka, M., Religion, Church, State and Civil Society in East-Central Europe, în Borowik, I. (ed) *Church-State Relations in Central and Eastern Europe*. Krakow, Nomos, 1999.
- Troeltsch, Ernst: *The Social Theory of the Christian Churches*, vol.1, New York, Harper and Row, 1960.

VEDRAN HORVAT

- Vrcan, Srdjan: La guerra in ex Yugoslavia: una guerra di religione contemporanea o una guerra con le religion impegnatissime o una guerra di fede?, Split, Manuskript, 1993.
- Vrcan, Srdjan.: The War in ex-Yugoslavia and Religion, Split, 1993., în Cvitkovic, Ivan, On the role of religions in a war, în Janjic, D, (ed.) *Religion and War*.
- Zrinscak, Sinisa, Religion and Society in Tension: Social and Legal Status of Religious Communities in Croatian Transition Circumstances, în Richardson, J. (ed.), *Regulating Religions. Examples around the Globe*, Chicago: Kluwer Academic Press, 2003

Alte surse:

- Borowik, Irena: Religion and Civil Society in Poland in the Process of Democratic Transformation, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001, www.isorecea.org/abstracts.htm
- Crnic, Ales, The Concept of Religion in Times of Transition, Conferinta ISORECEA, Zagreb, decembrie 2001, www.isorecea/abstracts.htm

Traducere de Doina Baci

*

Vedran HORVAT este licențiat în Sociologie și Studii Comparete Croate al Universității din Zagreb și master în Democrație și Drepturile Omului în Europa de Sud-Est. Reporter al cotidianului *Vjesnik*, colaborator la *Transitions Online*, specializat în probleme sociale și religioase precum și în cele referitoare la migrație; el este, de asemenea, membru al Asociației pentru Studiul Internațional al Religiei în Europa Centrală și de Est.

Vedran Horvat, *Church in Democratic Transition Between the State and the Civil Society*, studiu publicat în *Religion in Eastern Europe*, vol.XXIV, nr.5, octombrie 2004, și preluat cu permisiunea autorului.